

ERDEM

Sayı/Issue: 90 Haziran/June 2026

Değerlendirme: İki Dış Hakem/Evaluation: Two External Referees

Çift Taraflı Körleme/Double-Blind Review

Benzerlik Taraması Yapıldı/Similarity Scan Performed - intihal.net

Başvuru/Submitted: 21-12-2025

Kabul/Accepted: 12-05-2026

Yayın/Publication: 20-06-2026

İbnü'l-Mukaffa 'ın Ahlâk Anlayışı ve İslam Ahlâk Felsefesine Etkisi

Büşra Bilgin | [0000-0002-2918-6131](mailto:busracosanay@artvin.edu.tr) | busracosanay@artvin.edu.tr

Doç. Dr./ Assoc. Prof. Dr. | Artvin Çoruh Üniversitesi/ University

Fen Edebiyat Fakültesi/ Faculty of Arts and Sciences | Felsefe Bölümü/ Department of Philosophy
Artvin | Türkiye<https://ror.org/02wcpmn42>

Atf: Bilgin, Büşra (2026). "İbnü'l-Mukaffa 'ın Ahlâk Anlayışı ve İslam Ahlâk Felsefesine Etkisi", *Erdem*, Haziran, Sayı:90, s. 23-48.

Citation: Bilgin, Büşra (2026). "The Moral Thought of Ibn Al-Muqaffa' and its Influence on Islamic Moral Philosophy", *Erdem*, June, Issue:90, pp. 23-48.

Makale Bilgileri Article Information

Yapay Zekâ Beyanı

Bu makalenin hazırlanmasında yapay zekâ destekli araçlar yalnızca dil düzenleme ve ifade iyileştirme amacıyla sınırlı biçimde kullanılmıştır. Makaledeki tüm fikirler, analizler ve sonuçlar yazara aittir. Çalışmanın tüm içeriği, tarafımca bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

AI Disclosure

In the preparation of this article, AI-powered tools were used only to a limited extent for the purposes of language editing and improving the clarity of expression. All ideas, analyses, and conclusions in this article are the author's own. The entire content of this work was produced by me in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Etik Kurul İzni

Çalışma etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethics Committee Approval

The study does not require ethics committee approval, and the data used were obtained through a literature review / published sources. It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study and that ali referenced works are listed in the bibliography.

Etik Bildirim

erdemdergisi@akmb.gov.tr

Complaints

erdemdergisi@akmb.gov.tr

Lisans

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

License

This article is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Dizinleme Bilgileri

Dergi TR Dizin, DOAJ, ERIH PLUS, MLA ve J-Gate tarafından dizinlenmektedir.

Indexing Information

The journal is indexed in TR Dizin, DOAJ, ERIH PLUS, MLA and J-Gate.

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflict of Interest

There is no potential conflict of interest in this study.

İbnü'l-Mukaffa'ın Ahlâk Anlayışı ve İslam Ahlâk Felsefesine Etkisi

Öz

Çalışma, erken Abbâsî dönemin önemli düşünürlerinden İbnü'l-Mukaffa'ın ahlâk anlayışını, sonraki İslam ahlâk düşüncesine zemin hazırlayan kurucu bir figür olarak ele almayı amaçlamaktadır. Araştırma temelde, İbnü'l-Mukaffa'ın ahlâkî söyleminin tarihsel bağlamla sınırlı olup olmadığı ve klasik İslam ahlâk felsefesi üzerindeki etkisinin mahiyetini problematize etmektedir.

Çalışmanın birinci bölümünde, İbnü'l-Mukaffa'ın ahlâk düşüncesinin oluşumunda etkili olan Zerdüşti etik ve Sasani siyasal kültürü, Hint kökenli nasihat literatürü ve Yunan ahlâk felsefesi entelektüel ve kültürel arka plan olarak ele alınmıştır. Bu farklı geleneklerin, İbnü'l-Mukaffa'ın eserlerinde İslamî bağlam içinde yeniden yorumlandığı; özellikle hikmet, adalet, ölçülülük ve fazilet gibi kavramlar etrafında bütüncül bir ahlâkî söyleme dönüştürüldüğü gösterilmiştir.

İkinci bölümde, İbnü'l-Mukaffa'ın ahlâk anlayışı bireyin nefis terbiyesiyle başlayan; aile, toplum ve devlet düzenine doğru genişleyen çok katmanlı bir yapı olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise İbnü'l-Mukaffa'ın ahlâkî söyleminin klasik dönem İslam ahlâk filozofları üzerindeki etkisi incelenmiştir. İbn Miskeveyh'te ahlâkın rasyonel ve psikolojik bir sistem hâline getirilmesi, Nasîrüddîn Tûsî'de birey-aile-devlet ekseninde bütüncül bir ahlâk-siyaset teorisinin inşa edilmesi ve Celâleddîn Devvânî'de edebî metafizik bir kemâl süreci olarak kavramsallaştırılması, İbnü'l-Mukaffa'ın düşüncesinde bulunan temel unsurların farklı düzlemlerde dönüştürülerek sürdürüldüğünü göstermektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, İbnü'l-Mukaffa'ın ahlâk anlayışının İslam ahlâk düşüncesinde bir "eşik" teşkil ettiğini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle İbnü'l-Mukaffa', İslam ahlâk düşüncesinde bir aktarıcı olmaktan öte farklı kültürel mirasları dönüştürerek yeni bir etik söylem inşa eden kurucu ve yön verici bir figür olarak yeniden değerlendirilmelidir.

Anahtar Kelimeler: İslam Ahlâk Düşüncesi, İbnü'l-Mukaffa', Siyaset Ahlâkı, Erdem, Hikmet.

The Moral Thought of Ibn Al-Muqaffa' and its Influence on Islamic Moral Philosophy

Abstract

This study aims to examine the ethical understanding of Ibn al-Muqaffa', a prominent thinker of the early Abbasid period, as a foundational figure who laid the groundwork for later Islamic ethical thought. The research fundamentally problematizes whether Ibn al-Muqaffa''s ethical discourse was limited to its historical context and the nature of its influence on classical Islamic ethical philosophy.

The first part of this study examines Zoroastrian ethics and Sasanian political culture, Indian didactic literature, and Greek moral philosophy as intellectual and cultural backgrounds that influenced the formation of Ibn al-Muqaffa''s ethical thought. These traditions are not merely transmitted but selectively transformed within an Islamic context. Core concepts such as wisdom (ḥikma), justice ('adl), moderation (i'tidāl), and virtue (faḍīla) function as organizing principles that connect individual moral discipline with social harmony and political responsibility.

In the second section, Ibn al-Muqaffa''s understanding of ethics is evaluated as a multi-layered structure that begins with the individual's self-discipline and expands towards the family, society, and state order.

In the third chapter of the study, the influence of Ibn al-Muqaffa''s moral discourse on classical Islamic moral philosophers is examined. The rational and psychological systematization of ethics in Ibn Miskawayh, the construction of a holistic ethics-politics theory centered on the individual-family-state axis in Naṣīr al-Dīn Ṭūsī, and the conceptualization of adab as a metaphysical process of perfection in Jalāl al-Dīn Dawānī demonstrate that the fundamental elements found in Ibn al-Muqaffa''s thought were transformed and continued on different levels.

As a result, this study reveals that Ibn al-Muqaffa''s understanding of ethics constitutes a "threshold" in Islamic ethical thought. In this respect, Ibn al-Muqaffa' should be re-evaluated in Islamic ethical thought not merely as a transmitter, but as a founding and guiding figure who constructs a new ethical discourse by transforming different cultural heritages.

Keywords: Islamic Moral Thought, Ibn al-Muqaffa', Political Ethics, Virtue, Wisdom.

Giriş

İslam ahlâk düşüncesi, başta Kur'an ve sünnet merkezli dinî referanslarla ve bunların yanı sıra İslam öncesi İran, Hint ve Yunan düşünce geleneklerinden devralınan hikmet, siyaset ve edeb literatürüyle şekillenmiş çok katmanlı bir yapıya sahiptir (Nasr 1988: 59). Bu entelektüel miras, erken Abbâsî döneminde tercüme faaliyetleri ve edebî-siyasal nasihat geleneği aracılığıyla İslam düşüncesinin ahlâkî ve siyasal ufkunu derinleştirmiştir. Bu bağlamda, VIII. yüzyılda yaşamış olan İbnü'l-Mukaffa', yalnızca bir çevirmen ya da edip değil; İslam ahlâk düşüncesinin teşekkül sürecinde belirleyici bir figür olarak öne çıkmaktadır (en-Nedim 2017: 306-307; el-Cabirî 2019: 211).

İbnü'l-Mukaffa', Pehlevîce'den Arapça'ya kazandırdığı *Kelîle ve Dimne* başta olmak üzere *el-Edebü'l-Kebîr* ve *el-Edebü's-Sağîr* gibi eserleriyle, bireysel fazilet, siyasal erdem ve toplumsal düzen arasındaki ilişkiyi ahlâkî bir zemin üzerinde ele almıştır (el-Endelüsî 2014: 17-18). Onun metinlerinde ahlâk, yalnızca bireyin kişisel terbiyesiyle sınırlı olmayan; yöneticilik sorumluluğu, siyasal meşruiyet ve toplumsal istikrarla doğrudan bağlantılı bir ilke olarak ortaya konur. Bu yönüyle İbnü'l-Mukaffa', nasihat edebiyatı ile sistematik ahlâk felsefesi arasında kurucu bir geçiş halkası işlevi görmektedir (Arjomand 2011: 248).

Bununla birlikte, modern literatürde İbnü'l-Mukaffa' genellikle Arap nesrinin gelişimine katkıları, çevirmenliği ya da siyasal düşüncesi çerçevesinde ele alınmakta; onun ahlâk düşüncesinin felsefi boyutu ve klasik dönem İslam ahlâk filozofları üzerindeki etkisi büyük ölçüde ihmal edilmektedir. Özellikle İbn Miskeveyh, Nasîrüddîn Tûsî ve Celâleddîn Devvânî gibi düşünürlerin ahlâk sistemleri incelenirken, Yunan felsefesinin etkisi sıklıkla vurgulanmakta; Doğu menşeli hikmet geleneğinin ve İbnü'l-Mukaffa''ın bu gelenek içindeki rolü yeterince dikkate alınmamaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, İbnü'l-Mukaffa''ın ahlâk anlayışını tarihsel ve kavramsal bağlamı içinde inceleyerek, onun erken dönem İslam ahlâk düşüncesindeki kurucu konumunu ortaya koymak ve bu düşüncenin klasik dönem ahlâk filozofları üzerindeki etkisini görünür kılmaktır. Bu amaç doğrultusunda çalışma, ahlâkın hem bireysel faziletler düzeyinde hem de siyasal düzen ve toplumsal istikrar bağlamında nasıl temellendirildiğini göstermeyi hedeflemektedir.

Bu çerçevede araştırma şu sorulara cevap aramaktadır:

1. İbnü'l-Mukaffa''ın ahlâk anlayışı hangi entelektüel ve kültürel kaynaklardan beslenmektedir?
2. Doğu hikmet geleneği (İran ve Hint), Yunan felsefesi ve İslamî bağlam, onun ahlâk düşüncesinde nasıl bir sentez oluşturmaktadır?
3. İbnü'l-Mukaffa''ın ahlâkî tema, üslup ve yöntemleri, İbn Miskeveyh, Nasîrüddîn Tûsî ve Celâleddîn Devvânî'nin ahlâk sistemlerinde hangi düzeylerde izlenebilmektedir?
4. Bu etki, doğrudan bir felsefî aktarım mı yoksa tematik ve yönlemsel bir süreklilik biçiminde mi gerçekleşmiştir?

Çalışma, yöntem olarak tarihsel-karşılaştırmalı ve metinlerarası analiz yaklaşımını benimsemektedir. Bu kapsamda, İbnü'l-Mukaffa''ın temel eserleri, hem kendi tarihsel-kültürel bağlamı içinde ele alınmakta hem de klasik dönem İslam ahlâk filozoflarının metinleriyle tematik ve kavramsal düzeyde karşılaştırılmaktadır. Etki kavramı, doğrudan alıntı ve açık referanslarla sınırlı tutulmayı; ortak ahlâkî temalar, anlatım biçimleri ve siyasal-ahlâkî problemler etrafında oluşan düşünsel süreklilik çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Bu yönüyle çalışma, İslam ahlâk düşüncesinin kaynaklarını yalnızca Yunan felsefesiyle sınırlamayan; İran ve Hint kökenli hikmet geleneğini de bu düşüncenin kurucu unsurları arasında konumlandıran bütüncül bir okuma önermektedir. Böylece hem İbnü'l-Mukaffa''ın İslam düşünce tarihindeki yerinin yeniden değerlendirilmesi hem de edebî nasihat metinlerinin felsefî içerik taşıma kapasitesinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

1. İbnü'l-Mukaffa''ın Eserlerinde Ahlâk Düşüncesi

1.1. İbnü'l-Mukaffa''ın Ahlâk Düşüncesinin Kaynakları: Doğu Hikmeti, Siyaset ve Erdem

1.1.1. Sasani İrani ve Zerdüşti Etik

İbnü'l-Mukaffa''ın ahlâk düşüncesi, içinde yetiştiği Sasani İrani'nin siyasal ve etik mirasından bağımsız olarak değerlendirilemez. Sasani döneminde ahlâk, bireysel bir erdem alanı olmanın ötesinde, doğrudan siyasal düzenin ve toplumsal istikrarın kurucu unsuru olarak ele alınmıştır. Devlet ve din arasındaki sıkı ilişki, yöneticilik erdemlerini ahlâkî bir sorumluluk alanına

dönüştürmüş; adalet, ölçülülük ve hikmet gibi kavramlar hem bireysel hem kamusal hayatın merkezine yerleştirilmiştir. Bu bağlamda erdemli yönetici, yalnızca siyasi otorite sahibi değil, aynı zamanda toplumsal düzenin ahlâkî teminatı olarak görülmüştür.

Bu anlayışın düşünsel zemini, Sasani İmparatorluğu'nun resmî dini olan Zerdüştlükte karşılığını bulur. Zerdüşti geleneğin kutsal metni Avesta, yalnızca dinî bir metin değil; aynı zamanda bireysel ve toplumsal yaşamı düzenleyen kapsamlı bir ahlâkî çerçeve sunar. *Avesta*'da evren, asha (doğruluk, düzen) ile drugvant (yalan, düzensizlik) arasındaki kozmik karşıtlık üzerinden tasvir edilir (Avesta 2024: 318). Bu ikilik, insan ahlâkına doğrudan yansıtılır: birey, düşünce, söz ve eylemleriyle "iyi olanı" seçmekle yükümlüdür. Bu seçim, yalnızca dünyevî sonuçlar doğurmaz; aynı zamanda ölüm sonrası yargı sürecini belirleyen metafizik bir sorumluluk alanı oluşturur. Nitekim Yasna metinlerinde bireyin ahlâkî tercihlerinin mutluluk ya da cezayla karşılık bulacağı açıkça ifade edilir.

Mary Boyce'un da vurguladığı üzere, Zerdüşti düşüncede asha yalnızca kozmik düzenin değil, aynı zamanda ahlâkî doğruluğun ilkesidir. Doğruluk, dürüstlük, sadakat ve cesaret gibi erdemler, insanın evrensel düzenle uyum içinde yaşamasının şartı olarak kabul edilir. Bu çerçevede ahlâk, bireysel faziletlerin ötesinde, evrenin düzenine aktif katkı sunan bir yaşam biçimi hâline gelir (1979: 8). İnsan, yalnızca kendi kurtuluşundan değil, kozmik düzenin sürdürülmesinden de sorumludur.

Zerdüşti ahlâk anlayışının temelini oluşturan humata (iyi düşünce), hukhta (iyi söz) ve hvarshita (iyi eylem) ilkeleri, niyet, ifade ve davranış arasında ahlâkî bir süreklilik öngörür (Avesta 2024: 293). Bu üçlü yapı, bireyin yalnızca doğru davranmasını değil; aynı zamanda doğru düşünmesini ve doğru konuşmasını da zorunlu kılar. Böylece ahlâk, içsel niyetle dışsal eylem arasında kopukluk kabul etmeyen bütüncül bir etik anlayışa dönüşür. Bu yaklaşım, ahlâkî ritüel saflıkla sınırlamayan; bilinçli tercih, sorumluluk ve toplumsal etkiyle ilişkilendiren bir çerçeve sunar (Boyce 1979: 24).

Bu çok katmanlı etik yapı, İbnü'l-Mukaffa'nın eserlerinde belirgin biçimde yankı bulur. Özellikle *Kelîle ve Dimne*, *el-Edebü'l-Kebîr* ve *el-Edebü's-Sağîr* gibi metinlerde, bireyin ne düşündüğü kadar nasıl konuştuğu ve nasıl davrandığı da ahlâkî değerlendirmeye tâbi tutulur. *El-Edebü'l-Kebîr*'de sözün ölçülü kullanılması, suskunluğun bilgelik olarak görülmesi ve dilin ahlâkî sorumluluğu, hukhta ilkesini çağrıştıran (2018a: 65); *el-Edebü's-Sağîr*'de nefis kontrolü, itidal ve davranış disiplini vurguları humata ve

hvarshta ilkeleriyle örtüşür (2018b: 21). Bu bağlamda İbnü'l-Mukaffa''ta ahlâk, yalnızca bireysel arınma değil, toplumsal barışın ve siyasal düzenin temeli olarak ele alınır.

Zerdüşti ahlâkın Sasani dönemindeki ideolojik işlevini pekiştiren metinlerden biri de *Ardâvîrâfnâme*'dir. Pehlevi dilinde kaleme alınan bu eser, Ardâvîrâf'ın öte dünya yolculuğunu konu alan alegorik anlatısı aracılığıyla, bireysel davranışların ahlâkî ve metafizik sonuçlarını görünür kılar. Cennet ve cehennem tasvirleri, bireysel eylemler ile toplumsal düzen arasındaki ilişkiyi dramatik bir biçimde ortaya koyar. Yalan, hıyanet, zina ve gıybet gibi davranışların ağır cezalarla karşılık bulması (Ardâvîrâf 2019: 113); ahlâkın yalnızca kişisel değil, kamusal düzeni koruyan bir denetim mekanizması olarak işlev gördüğünü gösterir.

Touraj Daryaee'nin belirttiği üzere, Sasani İrani'nda din ve siyaset birbirinden ayrılmaz bir yapı oluşturmuş; Zerdüştlük hem devlet dini hem de siyasal meşruiyetin ideolojik temeli hâline gelmiştir. "Krallık dindir, din krallıktır" anlayışı, yöneticilik erdemini metafizik bir sorumluluk alanına taşımıştır (Daryaee 2009: 81). Bu yaklaşım, İbnü'l-Mukaffa''ın eserlerinde yöneticinin adalet, ölçülülük ve hikmetle davranmasının yalnızca siyasi değil, ahlâkî bir zorunluluk olarak sunulmasında açıkça yankı bulur.

Bu çerçevede *Ardâvîrâfnâme*, İbnü'l-Mukaffa''ın ahlâk düşüncesini doğrudan şekillendirmiş bir kaynak olmaktan ziyade, onun yetiştiği Sasani entelektüel atmosferin ahlâkî ufku temsil eden dolaylı bir zemin sunar. Metinsel düzeyde değilse bile, değerler ve ahlâkî öncelikler düzeyinde kurulan bu süreklilik, Zerdüşti etik mirasın İslam öncesi Fars kültürü aracılığıyla İslam ahlâk düşüncesine taşınmasındaki tarihsel sürekliliği görünür kılmaktadır.

1.1.2. Hindistan'dan Gelen Nasihat Literatürü

İslam öncesi ve erken İslam döneminde Arapça'ya aktarılan entelektüel mirasın önemli bir kısmı, Hint kökenli nasihat literatürüne dayanmaktadır. Bu gelenek, ahlâkî eğitimi doğrudan teorik öğretiler yerine hikâye, temsil ve mecaz yoluyla aktarması bakımından dikkat çekicidir. Özellikle yöneticilerin ve siyasal elitin eğitimi amacıyla kaleme alınan bu metinlerde, bireysel faziletler ile siyasal akıl arasındaki ilişki alegorik anlatılar aracılığıyla görünür kılınmıştır. Bu bağlamda Pançatantra, Hint nasihat geleneğinin en etkili ve yaygın örneklerinden biri olarak öne çıkar.

Pançatantra, hayvan karakterler üzerinden kurgulanan anlatılarıyla, bilgelik, tedbir, sabır, dostluk, iktidar ve hile gibi temaları ahlâkî ve siyasal bir bağlam içinde işler. Eserin temel amacı, erdemin yalnızca teorik bilgiyle değil, temsilî ve tecrübî yollarla içselleştirilmesini sağlamaktır. Bu anlatı yöntemi, ahlâkî ilkeleri soyut normlar olarak sunmak yerine, somut davranış örnekleri üzerinden öğretmeyi hedefler. Böylece hikâye, ahlâkî eğitimin pedagojik bir aracı hâline gelir (Vishnuşarman 2025: 105-106).

Bu literatürün İslam dünyasına intikali büyük ölçüde İbnü'l-Mukaffa'ın Pehlevîce'den Arapça'ya çevirdiği ve bir mukaddime ve bazı masalların ilavesiyle katkıda bulunduğu *Kelîle ve Dimne* aracılığıyla gerçekleşmiştir (Karaismailoğlu 2022: 210). Beydebâ'ya atfedilen bu eser, yalnızca bir çeviri faaliyeti olarak değil; Hint kökenli bir ahlâk ve siyaset anlayışının Arap-İslam kültürel çevresine aktarılması bakımından da belirleyici bir rol oynamıştır (Fahri 2024: 23). İbnü'l-Mukaffa', bu metni aktarırken anlatı yapısını ve alegorik yöntemi büyük ölçüde korumuş; böylece dolaylı öğretiyeye dayalı nasihat geleneğinin İslam edebiyatında yerleşmesine katkı sağlamıştır. Bu yönüyle o, yalnızca bir çevirmen değil, kültürel bir aracı ve dönüştürücü olarak değerlendirilmelidir.

Pançatantra ve *Kelîle ve Dimne*'nin en ayırt edici özelliklerinden biri, ahlâkî öğretiyeye doğrudan buyurgan ifadelerle değil, hayvan karakterler üzerinden sembolik biçimde sunmalarıdır. Bu anlatım tarzı, özellikle siyasal otoriteye doğrudan eleştirinin riskli olduğu ortamlarda, ahlâkî ve siyasal mesajların örtük biçimde iletilmesini mümkün kılmıştır. Nitekim hikâyelerde bireysel faziletler kadar, yöneticinin karar alma süreçleri, danışmanlarının etkisi ve iktidarın ahlâkî sınırları da ele alınır.

Bu yöntemin tipik bir örneği, *Kelîle ve Dimne*'de yer alan "aslan, öküz ve çakal" hikâyesinde görülür. Hikâyede, aslan kral ile sadık öküz arasındaki dostluk, kıskanç ve entrikacı bir çakalın araya nifak sokmasıyla bozulur. Yanlış bilgiye dayanan kararlar sonucunda aslan, sadık dostunu öldürür ve geri dönülmez bir hata yapar (Beydaba 2008: 47-126). Bu anlatı, yalnızca bireysel ahlâkî zaafı değil; yöneticinin bilgi kaynaklarını sorgulamaması ve danışmanlarının etkisine açık olması hâlinde siyasal düzenin nasıl bozulabileceğini de gösterir. Dolayısıyla hikâye, yöneticilik ahlâkına dair güçlü bir eleştiri ve uyarı işlevi görür.

Benzer biçimde *Pançatantra*'daki kaplumbağa hikâyesi, dilin kontrolü ve danışmanların sözünü dinlemenin önemi üzerine ahlâkî bir ders sunar. Hikâyede kaplumbağanın susma uyarısına uymaması, onun felaketiyle

sonuçlanır (Vishnuşarman 2025: 105-106). Bu anlatı, ölçsüz konuşmanın ve gururun bireysel olduğu kadar toplumsal sonuçlar da doğurabileceğini vurgular. İbnü'l-Mukaffa''ın *el-Edebü'l-Kebîr* ve *el-Edebü's-Sağîr*'de dile getirdiği dil ahlâkı, suskunluğun bilgelik olarak görülmesi ve sözün sorumluluğu gibi temalarla bu anlatılar arasında açık bir düşünsel süreklilik gözlemlenebilir.

Hint nasihat geleneği, bu yönüyle yalnızca bireysel faziletleri öğretmeyi değil; siyasal itidal, yöneticilik sorumluluğu ve toplumsal uyumu da hedefleyen bütüncül bir ahlâk anlayışı sunar. Bu geleneğin *Kelîle ve Dimne* aracılığıyla İslam dünyasına taşınması, Arap edebiyatında nasihat türünün yerleşmesinde ve ahlâkî düşüncenin hikâye temelli anlatım yoluyla ifade edilmesinde belirleyici olmuştur. Hayvan karakterler üzerinden kurulan temsilî anlatı, ahlâkî soyut ilkelerden ziyade yaşanabilir örnekler üzerinden öğretmeyi mümkün kılmıştır.

Bu bağlamda Hint nasihat edebiyatı, İbnü'l-Mukaffa''ın ahlâk düşüncesinde özgün ve kurucu bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Farklı kültürel unsurların ahlâkî söylem içinde dönüştürülerek yeniden üretilmesi, onun düşüncesinin evrensel ve kültürlerarası niteliğini ortaya koyar. Hint geleneğinden devralınan temsilî anlatım, İslam ahlâk düşüncesinde daha sonra Yunan felsefesiyle, özellikle de Stoacı ölçülülük, özdenetim ve içsel denge vurgularıyla birleşerek daha sistematik bir ahlâk teorisinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

1.1.3. Yunan Etkisi ve Stoacı Tonlar

İslam ahlâk düşüncesinin teşekkül sürecinde, İran ve Hint kökenli hikmet geleneklerinin yanı sıra Yunan felsefesinin de önemli bir etkisi bulunmaktadır. Özellikle tercüme faaliyetleri aracılığıyla İslam dünyasına intikal eden Aristoteles, Platon ve Stoacı filozofların metinleri, ahlâkın yalnızca davranışsal bir disiplin olarak değil, aynı zamanda aklî ve ontolojik bir zeminde temellendirilmesine katkı sağlamıştır. Bununla birlikte, erken dönem müelliflerinden biri olan İbnü'l-Mukaffa''ın eserlerinde bu etki, doğrudan felsefî atıflar şeklinde değil; daha ziyade kavramsal yapı, erdem anlayışı ve bireysel disiplin vurgusu üzerinden dolaylı biçimde izlenebilmektedir.

Stoacı felsefenin merkezinde yer alan ölçülülük, özdenetim, tutkuların akıl tarafından yönetilmesi ve doğaya uygun yaşama ilkeleri, İbnü'l-Mukaffa''ın bireysel ve siyasal ahlâk anlayışıyla belirli paralellikler arz eder. Stoacılar

göre en yüksek iyi, insanın doğasına ve evrensel akla uygun biçimde yaşamasıdır; mutluluk ise dışsal koşullara bağlı olmayan, akli yetkinlikten doğan içsel bir dengedir (Brun 2003: 91). Bu anlayış, ahlâkı bireyin iç dünyasında kurulan bir düzen olarak kavrar ve bilge kişiyi tutkularına hâkim, sakin ve ölçülü bir karakter olarak tanımlar. Seneca'nın bilgeyi "kederden ve gelecek kaygısından uzak, içsel huzura sahip" (2020: 203-204) bir kişi olarak tasvir etmesi, bu ahlâk anlayışının tipik bir ifadesidir.

İbnü'l-Mukaffa'ın *el-Edebü'l-Kebîr* ve *el-Edebü's-Sağîr* gibi eserlerinde yer alan dil ahlâkı, öfke kontrolü, ölçülü konuşma ve eylem öncesi tefekkür vurguları, Stoacı içsel denge ve nefis disiplini anlayışıyla tematik bir yakınlık gösterir. Ancak bu benzerlik, doğrudan bir felsefî aktarım olarak değil; farklı kültürel zeminlerde ortaya çıkan ortak ahlâkî sorunlara verilen benzer tepkiler olarak değerlendirilmelidir. İbnü'l-Mukaffa'ta ahlâk, sistematik bir ontolojiye dayanmaktan ziyade, pratik bilgelik ve toplumsal düzenin korunması amacına yöneliktir.

Stoacı düşüncede erdem, mutluluğun zorunlu ve yeterli koşulu olarak kabul edilir; dışsal nimetler ya da talih, ahlâkî değer açısından belirleyici değildir. Benzer biçimde İbnü'l-Mukaffa'ın metinlerinde de insanın kanaatkâr olması, şöhret ve servet hırsından uzak durması, nefsin tanıması ve arzularını sınırlaması sıkça vurgulanır (2018a: 72-82). Bu tavsiyeler, bireyin ahlâkî yetkinliğini dışsal koşullardan bağımsız kılmayı hedefleyen bir yaklaşımı yansıtır. Ancak İbnü'l-Mukaffa'ta bu yaklaşım, Stoacı kozmolojiye dayalı metafizik bir sistemden ziyade, siyasal ve toplumsal istikrarı önceleyen pragmatik bir ahlâk anlayışı içinde anlam kazanır.

İbnü'l-Mukaffa'ın nasihat üslubunda, bireyin tutkularını denetim altına alması ve içsel bir denge kurması, yalnızca kişisel olgunluğun değil, toplumsal düzenin de ön koşulu olarak sunulur. Öfke, ihtiras, kibir ve açgözlülük gibi ahlâkî zaafı, onun metinlerinde bireysel kusurlar olmanın ötesinde, kamusal düzeni tehdit eden davranış biçimleri olarak değerlendirilir (2018c: 130-131). Bu yönüyle Stoacı özdenetim fikri, İbnü'l-Mukaffa'ta siyasal ve toplumsal sorumlulukla iç içe geçen bir ahlâk anlayışına dönüşür.

Stoacı felsefede bilgelik, yalnızca teorik bilgiye sahip olmak değil, bu bilginin yaşam pratiğinde somutlaşmasıdır. Benzer şekilde İbnü'l-Mukaffa', ahlâkî erdemini bilgiyle başladığını; ancak bilginin eyleme dönüşmediği sürece anlamını yitirdiğini vurgular. Bu yaklaşım, teorik bilgi ile pratik davranış arasındaki kopmaz ilişkiyi esas alan Yunan ahlâk geleneğiyle belirli bir örtüşme göstermektedir. Bununla birlikte, İbnü'l-Mukaffa'ın

ahlâk düşüncesi, Stoacı sistematikten ziyade, nasihat edebiyatı ve siyasal hikmet geleneği içinde şekillenen, pragmatik ve kültürlerarası bir karakter taşır.

1.1.4. İslâmî Bağlam

İbnü'l-Mukaffa'ın ahlâk düşüncesi, Erken Abbâsî döneminin siyasal, toplumsal ve dinî dönüşüm süreci içinde şekillenmiştir. Abbâsîler, Emevî yönetiminin ardından iktidarlarını meşrulaştırmak ve çok kültürlü bir toplumsal yapıyı bir arada tutmak amacıyla, ahlâkî ve siyasal ilkeleri yeniden tanımlama ihtiyacı duymuşlardır. Bu dönemde ahlâk, yalnızca bireysel dindarlığın değil, siyasal düzenin ve toplumsal istikrarın da kurucu unsurlarından biri hâline gelmiştir. İbnü'l-Mukaffa', bu bağlamda kaleme aldığı nasihat türündeki eserleriyle, hem yöneticilere hem de daha geniş bir toplumsal muhatap kitlesine hitap ederek, siyasal ahlâkın oluşumunda etkin bir rol üstlenmiştir.

İbnü'l-Mukaffa'ın metinlerinde ahlâk, yöneticinin adalet, basiret ve ölçülülükle hareket etmesini; bireyin ise kanaatkâr, sorumluluk sahibi ve itidalli bir karakter geliştirmesini zorunlu kılan bütüncül bir ilke olarak sunulur. Bu yaklaşım, ahlâkı yalnızca bireysel erdemler düzeyinde değil, kamusal düzenin sürekliliği açısından da merkezi bir konuma yerleştirir. İlhan Kutluer'in de belirttiği üzere, İbnü'l-Mukaffa'ın eserleri, dönemin İslam toplumunun siyasal, sosyal ve kültürel sorunlarına çözüm üretmeyi amaçlayan birer ıslah ve düzen önerisi niteliği taşımaktadır (Kutluer 2000: 134). Bu yönüyle onun ahlâk anlayışı, teorik bir sistemden ziyade, pratik ve işlevsel bir siyasal hikmet formu olarak değerlendirilebilir.

İbnü'l-Mukaffa', ahlâkî söylemini İslâmî referanslardan tamamen bağımsız kılmamakla birlikte, doğrudan teolojik tartışmaların merkezine de yerleştirmez. Onun yaklaşımı, ahlâkı vahiy temelli normlarla çatışmadan, fakat akıl, tecrübe ve tarihsel gözlemlerle desteklenen evrensel ilkeler üzerinden temellendirmeye yöneliktir. Bu durum, İbnü'l-Mukaffa'ın ahlâk anlayışını katı bir dogmatizme yaslanmayan; farklı kültürel ve entelektüel mirasları İslâmî bağlam içinde yeniden yorumlayan bir düşünce zemini üzerine oturtur. Ahlâk, bu çerçevede, hem dinî duyarlılıkla uyumlu hem de pratik yaşamın ihtiyaçlarına cevap veren bir düzenleyici ilke olarak işlev görür.

Melhem Chokr'un tespit ettiği üzere, İbnü'l-Mukaffa'ta ahlâk, belirgin bir etiko-siyasal yönelim taşır ve iyi olanı, toplumsal kabul görmüş ve tecrübeyle

sınanmış değerler üzerinden tanımlar. Onun öğütlerinde ihtiyat, itidal ve ölçülülük vurgusu öne çıkarken, ahlâkî söylem doğrudan dinî duygulara hitap eden bir retorikten ziyade, akla ve toplumsal faydaya dayalı bir ikna biçimiyle sunulur (2002: 266). Bu yaklaşım, İbnü'l-Mukaffa'ı, sonraki dönemlerde İbn Miskeveyh, Nasîrüddîn Tûsî ve Celâleddîn Devvânî gibi düşünürlerin sistematik biçimde geliştireceği akıl temelli ahlâk anlayışının erken bir habercisi olarak konumlandırmayı mümkün kılar.

Bu bağlamda İbnü'l-Mukaffa', İslam ahlâk düşüncesinde yalnızca tercüme faaliyetleriyle değil, ahlâkî siyasal düzen, toplumsal barış ve bireysel fazilet arasında kurduğu denge üzerinden yeniden tanımlayan bir öncü figür olarak değerlendirilmelidir. Onun düşüncesi, İslamî çerçeve içinde şekillenmekle birlikte, farklı kültürel kaynakları bir araya getiren ve ahlâkî evrensel bir düzen ilkesi olarak ele alan bütüncül bir yaklaşımı temsil etmektedir.

1.2. İbnü'l-Mukaffa'ın Ahlâk Anlayışı: Bireysel Faziletlerden Siyasal Meşruiyete

İbnü'l-Mukaffa'ın ahlâk anlayışı, bireyin içsel yetkinliğini hedef alan bir fazilet öğretisiyle sınırlı değildir; aynı zamanda toplumsal düzenin ve siyasal istikrarın sürdürülebilirliğini teminat altına alan bütüncül bir çerçeve sunar. Onun metinlerinde ahlâkî erdemler, bireyin kendisiyle olan ilişkisini düzenleyen içsel faziletler olarak tanımlanmakla birlikte, bu erdemler kamusal hayatın ve özellikle yöneticilik sorumluluğunun vazgeçilmez şartları olarak ele alınır. Bu yönüyle İbnü'l-Mukaffa', bireysel etik ile siyasal meşruiyet arasında karşılıklı bağımlılığa dayalı bir denge kurar.

İbnü'l-Mukaffa'ın ahlâk düşüncesinde merkezi kavramlardan biri "hikmet"tir. Hikmet, salt teorik bilgi birikimi değil; bilgiyi doğru zamanda, doğru amaç doğrultusunda ve doğru ölçüde kullanabilme yetkinliğini ifade eder. Ona göre ahlâk, güzel söz söylemekten ziyade, hikmete uygun davranışta bulunmakla somutlaşır. İnsan için en yüce gaye, akli ve ruhi yetkinliğe ulaşmaktır; bedeni ve dünyevi ihtiyaçlar ise bu amaca tabi kılınmalıdır. Bu bağlamda sağlam akıl, doğru tercihte bulunma ve eylemin sonuçlarını öngörebilme yetisiyle tanımlanır (İbnü'l-Mukaffa' 2018b: 17). Hikmet, bireyin öfke, tamah ve kin gibi aşırılıklara karşı nefsini dengelemesini sağlayarak, ölçülü ve tutarlı bir karakter inşasına imkân tanır. Bu nedenle hikmet, diğer ahlâkî erdemlerin düzenleyici ve yönlendirici ilkesi konumundadır.

İbnü'l-Mukaffa'ın da fazilet, insanı insan yapan ahlâkî yetkinlik olarak tanımlanır. Ölçülülük, doğruluk, sadakat, sabır ve tevazu gibi faziletler, yalnızca bireyin içsel uyumunu sağlamakla kalmaz; aynı zamanda toplumda güven, adalet ve düzenin tesisine katkıda bulunur (İbnü'l-Mukaffa' 2018a: 86-88). Bu erdemler, özellikle *Kelîle ve Dimne*'de fabl ve hikâye formu aracılığıyla, doğrudan buyurgan bir dil kullanılmaksızın aktarılır. Hikâye temelli anlatım, ahlâkî ilkelerin soyut normlar olarak değil, yaşanabilir ve içselleştirilebilir örnekler üzerinden benimsenmesini mümkün kılar.

İbnü'l-Mukaffa'ın ahlâk düşüncesinin ayırt edici yönlerinden biri, siyasal ahlâka verdiği merkezi roldür. Onun sunduğu yönetici modeli, hikmet, nefis terbiyesi ve adalet ilkeleri etrafında şekillenir ve Yunan, Fars ve Hint hikmet geleneklerinden beslenen çok katmanlı bir arka plana sahiptir (Marlow 2013: 16). Bu çerçevede ahlâk, bireyin kişisel yetkinliğinden öte, yöneticinin temel sorumluluğu olarak değerlendirilir. Adil, sabırlı ve istişareye açık bir yöneticinin varlığı, yalnızca bireysel faziletin değil, toplumsal refahın ve siyasal istikrarın da ön koşuludur. Böylece ahlâk, bireysel bir değer alanı olmaktan çıkarak, kamusal düzenin meşruiyet zeminine dönüşür (Kristo-Nagy 2009: 295).

İbnü'l-Mukaffa'ın siyasal ahlâk anlayışında adalet kavramı merkezi bir konuma sahiptir. Adalet, yalnızca hukuki bir ilke değil, yöneticinin ahlâkî yetkinliğini belirleyen temel bir erdemdir. Adil yönetici, toplum nezdinde güven kazanırken, adaletsizlik ahlâkî bir yozlaşma ve siyasal çözülmenin başlangıcı olarak değerlendirilir (İbnü'l-Mukaffa' 2018c: 125). Bu nedenle yönetim, güç kullanımının değil; erdemli davranışın ve ahlâkî sorumluluğun bir alanı olarak tasavvur edilir.

Kelîle ve Dimne, İbnü'l-Mukaffa'ın ahlâkî öğretisini estetik ve pedagojik açıdan en etkili biçimde sunduğu eserlerden biridir. Hayvan karakterler üzerinden kurulan alegorik anlatım, erdem ile kötülük arasındaki çatışmayı dolaylı biçimde görünür kılar ve özellikle yöneticilere yönelik ahlâkî uyarıları örtük bir dil aracılığıyla iletir. *El-Edebü'l-Kebîr* ve *El-Edebü's-Sağîr* ise bu ahlâk anlayışını daha sistematik ve pragmatik bir düzeye taşır. Bu metinlerde ahlâk, bireyin karakter eğitimi, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi ve siyasal-sosyal istikrarın sağlanması bağlamında ele alınır. Konuşmada sükûnet ve ölçülülük; davranışta sabır, vakar ve özdenetim, hem bireysel hem kamusal uyumun temel unsurları olarak sunulur. Yönetim alanında ise erdem, adaletin yanı sıra istişareye açıklık, halkın korunması ve güç dengelerinin gözetilmesini içerir.

Bu çerçevede İbnü'l-Mukaffa', birey, toplum, yönetici ve halk arasında karşılıklı sorumluluklara dayanan dinamik bir ahlâkî-siyasal yapı tasavvur eder. Ahlâk, bireyin nefis terbiyesiyle başlayan; aile, toplum ve devlet düzenine doğru genişleyen bir etki alanına sahiptir.

Sonuç olarak İbnü'l-Mukaffa'ın ahlâk anlayışı, bireysel fazilet eğitiminden siyasal meşruiyete uzanan çok boyutlu bir etik perspektif sunar. Onun eserleri, ahlâkî soyut bir bilgi alanı olmaktan çıkarak, toplumsal yaşamın ve siyasal düzenin kurucu dinamiği hâline getirmiştir. Bu yönüyle İbnü'l-Mukaffa', hem İslam ahlâk literatüründe hem de siyaset felsefesinde kalıcı ve özgün bir konuma sahiptir.

2. İslam Ahlâk Filozoflarının Metinlerinde İbnü'l-Mukaffa' Etkisi

Bu bölümde, İbnü'l-Mukaffa'ın ahlâkî söyleminin klasik dönem İslam ahlâk felsefesi üzerindeki yansımaları incelenecektir. Çalışmanın kapsamı gereği bu etki, İslam ahlâk düşüncesinin üç temel temsilcisiyle sınırlandırılmıştır: İbn Miskeveyh, Nasîrüddîn Tûsî ve Celâleddîn Devvânî. Bu düşünürlerin eserleri, ahlâkın teorik temellendirilmesi ile pratik siyasal hikmet arasında kurulan ilişkiyi açık biçimde yansıttıkları gibi, hikmet, erdem, siyaset ve edeb gibi kavramlar etrafında İbnü'l-Mukaffa' ile kurulabilecek düşünsel sürekliliği de görünür kılmaktadır.

Bu karşılaştırma, doğrudan bir “etki” iddiasından ziyade, nasihat geleneğinden sistematik ahlâk felsefesine doğru gerçekleşen dönüşümü izlemeyi amaçlamaktadır. İbnü'l-Mukaffa', bu dönüşümde ahlâkî kavramların edebî ve siyasal bir dil aracılığıyla dolaşıma girdiği erken bir eşik figür olarak ele alınacaktır.

2.1. İbn Miskeveyh'te Ahlâkın Kaynağı ve Eğitimi

İslam düşüncesinde ahlâk felsefesini sistematik bir disiplin hâline getiren ilk büyük isimlerden biri İbn Miskeveyh'tir (ö. 1030). Onun başyapıtı kabul edilen *Tehzîbü'l-Ahlâk*, ahlâkın mahiyeti, kazanımı ve eğitimi üzerine kapsamlı bir teorik çerçeve sunar. Eserde insan nefsinin tanımı, güçleri, huyların oluşumu, mutluluk, sevgi türleri, ahlâkî hastalıklar ve bunların tedavisi gibi konular, felsefî ve psikolojik bir sistematik içinde ele alınır (İbn Miskeveyh 2022).

İbn Miskeveyh'in ahlâk anlayışı, Yunan felsefesi –özellikle Aristotelesçi ve Yeni Platoncu miras– ile derin bağlar taşımakla birlikte, nasihat geleneğiyle de güçlü temas noktalarına sahiptir. Bu bağlamda, onun ele aldığı birçok

ahlâkî tema, İbnü'l-Mukaffa''ın ahlâk ve siyaset anlayışında karşılığını bulan kavramlarla örtüşür. Her iki düşünür de insan karakterinin şekillendirilebilir olduğunu kabul eder; ahlâkın doğuştan tamamlanmış bir yapı değil, eğitim ve disiplin yoluyla kazanılan bir yetkinlik olduğu konusunda birleşir. Bununla birlikte, yöntem ve ifade tarzları belirgin biçimde farklıdır: İbnü'l-Mukaffa'' ahlâkî tarihî, edebî ve siyasal anlatılar içinde işlerken; İbn Miskeveyh bunu rasyonel-psikolojik ve felsefi bir zemine oturtur.

2.1.1. Ahlâk Eğitiminin Amacı ve Yöntemi: Hikmet–Erdem–Temrin İlişkisi

İbn Miskeveyh'e göre ahlâk, ne bütünüyle doğuştan gelen bir melekedir ne de basit alışkanlıkların toplamıdır. Ahlâk, rasyonel idrak ile eğitilmiş nefsin uyumu sonucunda ortaya çıkan bilinçli bir olgunluk hâlidir (2022: 51-54). Bu nedenle ahlâkî terbiye, bireyin iradesiyle kazanabileceği, süreklilik ve çaba gerektiren bir süreçtir. Bu yaklaşım, İbnü'l-Mukaffa''ın nasihat literatüründe sıkça vurgulanan *temrin* (alıştırma) fikriyle dikkat çekici bir süreklilik arz eder. Her iki düşünürde de erdem, yalnızca teorik bilgiyle değil; tekrar, disiplin ve davranış pratiği yoluyla pekiştirilir.

İbn Miskeveyh, bu süreci felsefi bir çerçeveye yerleştirerek, nefsin güçlerinin hikmet, adalet, iffet ve şecaat olmak üzere dört temel erdem etrafında dengelenmesi gerektiğini savunur. Temrin, bu bağlamda mekanik bir alışkanlık değil; bilinçli bir nefis disiplini ve riyâzat sürecidir (2022: 34). Bununla birlikte İbn Miskeveyh, bu erdemlerin tek bir bireyde eksiksiz biçimde toplanmasının nadir olduğunu kabul eder ve ahlâk eğitiminin toplumsal boyutuna dikkat çeker. Ona göre erdemli toplum, bireyler arasında faziletlerin paylaşılmasıyla oluşur (2022: 32); böylece mutluluk da bireysel değil, ortak bir kazanıma dönüşür.

Bu yaklaşım, İbnü'l-Mukaffa''ın *el-Edebü'l-Kebîr*'de vurguladığı ölçülülük, sabır ve öfke kontrolü gibi davranışsal erdemlerle doğrudan örtüşür (2018a: 57-65). Her iki düşünürde de ahlâk, yalnızca bireysel bir yetkinleşme süreci değil; toplumsal dayanışmanın ve siyasal düzenin de temel şartı olarak değerlendirilir.

2.1.2. İbnü'l-Mukaffa''daki Nasihat Tarzı ile İbn Miskeveyh'in Rasyonel Temellendirmesi Arasında Köprü

İbnü'l-Mukaffa''ın ahlâk anlayışı, fabl, teşbih ve siyasal öğütler aracılığıyla bireyde ahlâkî bilinç oluşturmaya hedefler. Ahlâkî değerler, doğrudan

normatif tanımlar yerine, temsili anlatılar ve davranış örnekleri üzerinden aktarılır. İbn Miskeveyh ise bu değerleri rasyonel çıkarımlar, psikolojik analizler ve felsefi kavramlar aracılığıyla temellendirir. Bu iki yaklaşım arasındaki fark, yöntem farkıdır; amaç ortaktır: bireyin arınması, toplumsal düzenin korunması ve siyasal erdemın tesis edilmesi.

İbnü'l-Mukaffa' ta bireysel erdem, davranışsal örnekler üzerinden görünür kılınırken; İbn Miskeveyh bu erdemleri teorik bir sistem içinde tanımlar. Bu dönüşüm, İslam düşüncesinde nasihat geleneğinden sistematik ahlâk felsefesine geçişin açık bir göstergesidir. Ahlâk, bu süreçte hem halkın gündelik terbiyesine hitap eden bir pratik alan hem de entelektüel düşüncenin teorik bir disiplini olarak çift kanallı biçimde gelişmiştir.

Her iki düşünür de ahlâkın bireysel faziletlerle sınırlı kalmadığı, toplumsal düzen ve siyasal yapı üzerinde doğrudan belirleyici olduğu fikrinde birleşir. İbnü'l-Mukaffa', erdemli birey ile adaletli yöneticiyi toplumun temel direkleri olarak görürken (2018c: 131); İbn Miskeveyh, bireyin nefis terbiyesi, aile düzeni ve siyasal istikrar arasında hiyerarşik bir ilişki kurar. Onun *Fevz al-Asğar*'da dile getirdiği, bireyden eve, evden şehre ve devlete uzanan ahlâk zinciri (1907: 60), İbnü'l-Mukaffa''ın nasihatlerinde örtük biçimde bulunan bu yapının felsefi bir formülasyonu olarak okunabilir.

İbn Miskeveyh'in *el-Halîde* adlı eserinde İbnü'l-Mukaffa'tan yaptığı alıntılar da bu sürekliliği somutlaştırır. İbnü'l-Mukaffa'a atfedilen ve Tanrı'ya, yönetime ve topluma karşı dengeli sorumluluk bilincini vurgulayan öğütler (1952: 295), onun ahlâk anlayışının İbn Miskeveyh'in düşünce dünyasında canlılığını koruduğunu göstermektedir.

İbn Miskeveyh'e göre ahlâkın yetkin biçimde kazanılması, çocukluk döneminden itibaren sistemli bir eğitimle mümkündür (2022: 85). Bu vurgu, birey ve aileyi ahlâk eğitiminin temel aktörleri hâline getirir çünkü ahlâkın veya mizacın elde edilmesi ustalık ve eğitim düzeni ile başarılabilir (İbn Miskeveyh 1905: 3). İbnü'l-Mukaffa'ta doğrudan bir "ideal siyasetçi" modeli öne çıkarken, İbn Miskeveyh'in temel hedefi, nefisini yetkinleştirmiş "ideal insan" tipidir. Ancak bu ideal insan, yalnızca içsel olgunluğu temsil etmez; aynı zamanda aile ve toplum içinde sorumluluk üstlenen, siyasal düzenle ilişkili bir varlık olarak tanımlanır. Böylece bireysel kemâl ile toplumsal istikrar arasında zorunlu bir bağ kurulur.

Bu çerçevede İbn Miskeveyh'in ahlâk felsefesi, yalnızca Yunan felsefesinin bir devamı olarak değil; nasihat edebiyatı, siyasal hikmet ve kültürel

sentezle beslenen çok katmanlı bir düşünce ortamının ürünü olarak değerlendirilmelidir (Zakherî 1997: 52). İbnü'l-Mukaffa', bu ortamda ahlâkî kavramların dolaşıma girdiği erken ve belirleyici bir eşik figürdür. Onun ahlâk anlayışı, İbn Miskeveyh'te teorik bir derinlik kazanarak, İslam ahlâk felsefesinin sistematik yapısına dönüşmüştür.

2.2. Nasîrüddin Tûsî'nin Ahlâk-ı Nâsırî'sinde Siyaset, Erdem ve Terbiye Üçgeni

XIII. yüzyıl İslam düşüncesinin en etkili isimlerinden biri olan Nasîrüddîn Tûsî (ö. 1274), *Ahlâk-ı Nâsırî* adlı eserinde ahlâk, aile ve siyaset ilişkisini sistematik bir bütünlük içinde ele almıştır. Tûsî, bireysel karakter eğitimiyle başlayan ahlâk anlayışını, aile düzeni ve siyasal yönetim ilkeleriyle tamamlayarak, İslam dünyasında ahlâk-siyaset ilişkisini en kapsamlı biçimde teorize eden düşünürlerden biri olarak kabul edilir. Onun sistemi üç temel unsur üzerine kuruludur: bireysel erdem, ailevi terbiye ve devlet düzeni. Bu üç alan, birbirinden bağımsız değil; birbirini tamamlayan ve destekleyen dinamik bir yapı oluşturur.

Tûsî'ye göre ahlâkî terbiye, bireyin nefsini disipline etmesiyle başlar. Bu süreç, arzu, öfke ve heva gibi kuvvelerin aklın rehberliğinde dengelenmesini ifade eder. Erdemli birey, adalet, hikmet, şecaat ve iffeti içselleştirmiş; tutkularını ölçü ve itidal içinde yönlendirebilen kişidir. Ancak Tûsî, bireysel erdemi yalnızca kişisel iç huzurun kaynağı olarak görmez; erdemli bireyi, aile düzeninin ve siyasal istikrarın asli temeli olarak konumlandırır (Tûsî 2021). Bu yönüyle ahlâk, onun düşüncesinde yalnızca bireysel bir yetkinlik değil, toplumsal ve siyasal düzenin de vazgeçilmez şartıdır.

Nasîrüddîn Tûsî, ahlâkî sadece pratik bir disiplin olarak değil, insanın ontolojik yetkinliğini mümkün kılan metafizik bir süreç olarak da ele alır. *Risâletü bekâ'i'n-nefs ba'de fenâ'i'l-cesed* adlı eserinde nefsin cisimden bağımsız bir cevher olduğunu savunarak, ahlâkî kemalin ilim ve amel birlikteliğiyle gerçekleşeceğini ifade eder. Ona göre ilim, nefsin tabiatından kaynaklanan bir yetkinliktir; amel ise bu yetkinliği fiilî olgunluğa dönüştüren unsurdur (1923: 31-47). Bu yaklaşım, İbnü'l-Mukaffa'ın davranışsal erdem ve pratik ahlâk vurgusunu daha kapsamlı bir felsefî ve ontolojik zemine taşır. Böylece ahlâk, yalnızca toplumsal dengeyi değil, ruhun ebedî yetkinliğini de hedefleyen bütüncül bir yapı hâline gelir.

Bu bütüncül yapı, ilk bakışta Yunan ve İslam felsefesinin etkisiyle şekillenmiş gibi görünse de, Tûsî'nin ahlâk anlayışında nasihat geleneğinin

ve edebî temsil dilinin izleri de açıkça hissedilir. Nitekim Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*'de ahlâkî eğitimi yalnızca soyut ilkelerle değil, örnekleyici anlatılar ve temsiller aracılığıyla da destekler. Bu noktada *Kelîle ve Dimne*'deki hikâyelere yaptığı göndermeler dikkat çekicidir. Özellikle aslan ve öküz hikâyesini ahlâkî ve siyasal eğitimin sembolik bir örneği olarak kullanması (Tûsî 2021: 326), İbnü'l-Mukaffa'ın temsil temelli ahlâk anlayışının Tûsî'nin sisteminde dolaylı biçimde yaşadığını gösterir.

2.2.1. Tûsî'nin Ahlâk Sisteminde Eğitim, Aile ve Devletin Yeri

Tûsî'ye göre ahlâk, bireyin nefis terbiyesiyle başlar; ancak bu terbiye, yalnızca içsel bir süreç değildir. Birey, aile ve toplum içinde şekillenir; dolayısıyla ahlâkî olgunluk, sosyal ilişkilerden bağımsız düşünülemez. Nefs terbiyesi, bireyin tutkularını bastırması değil, onları aklın rehberliğinde dengeleyerek ölçülü bir karakter geliştirmesidir. Bu denge, bireyin içinde yaşadığı ahlâkî çevreyle doğrudan ilişkilidir.

Ahlâk eğitimi, Tûsî'ye göre çocukluk döneminde başlamalıdır. Erdemler doğuştan hazır değildir; eğitim ve terbiye yoluyla kazanılır. Bu nedenle çocuk, kötü huylar edinmeden önce, hikmet esasına dayalı bir eğitime yönlendirilmelidir (2021: 207). Nefs terbiyesinde bireyin kendisi asli sorumluluğu taşımakla birlikte, bu sürecin kalıcı ve sürdürülebilir olması ancak aile içindeki dengeli ilişkilerle mümkündür. Tûsî'ye göre aile, bireysel ahlâk eğitiminin başladığı ilk ve en etkili kurumdur. Ailede otorite, adalet ve sevgiyle dengelenmeli; baba otoritesi zorbalığa, anne şefkati ise gevşekliğe dönüşmemelidir (2021: 207-226). Bu yapı, ideal toplumun küçük ölçekli bir modeli olarak değerlendirilir.

Tûsî'nin siyaset anlayışı da bu ahlâkî zincirin devamı niteliğindedir. Ona göre devlet, ailede kurulan erdemli düzenin kamusal alandaki yansımasıdır. Yönetici, yalnızca hukukî düzenin koruyucusu değil; aynı zamanda halkın ahlâkî gelişiminden sorumlu bir rehberdir. Tûsî'nin hükümdar ile tebaa arasındaki ilişkiyi baba–evlat sevgisi metaforuyla açıklaması (2021: 257), siyasal otoriteyi ahlâkî sorumlulukla temellendirdiğini gösterir. Bu anlayışta siyasal meşruiyet, yalnızca güç ve yasa ile değil, ahlâkî rehberlik ve adaletle sağlanır.

2.2.2. İbnü'l-Mukaffa'ın Düşüncelerinin Bu Üçlü Yapıya Etkisi

İbnü'l-Mukaffa'ın *el-Edebü'l-Kebîr*, *el-Edebü's-Sağîr* ve *Kelîle ve Dimne* gibi eserlerinde işlediği bireysel erdem, aile ilişkileri ve yöneticilik

ahlâkı temaları, Tûsî'nin ahlâk sisteminde yankı bulan bir geleneğin erken halkalarını oluşturur. Tûsî'nin düşüncesi, teorik derinliği ve felsefi sistematiği bakımından İbnü'l-Mukaffa'tan ayrılmakla birlikte, ahlâkı eğitimin yöntemi konusunda temsil ve örnekleme geleneğini sürdürür.

Kelîle ve Dimne'de hayvan karakterler aracılığıyla aktarılan öğütler, hem bireysel hem de siyasal ahlâka dair sınırlar çizer. Hile, sadakat, istişare, öfke ve adalet gibi temalar, soyut ilkeler hâlinde değil; yaşanabilir örnekler üzerinden sunulur. Tûsî de benzer biçimde ahlâkı, soyut normlardan ziyade, aile ve toplum içindeki ilişkiler ağı üzerinden işler. Bu yöntemsel benzerlik, Tûsî'nin ahlâk anlayışının nasihat geleneğiyle kurduğu dolaylı bağı göstermektedir.

İbnü'l-Mukaffa'ta bireyin temel görevi, nefsin denetim altına alarak ahlâkî bir denge kurmaktır. Aklın rehberliğinde arzuların sınırlandırılması ve öfkenin kontrolü, faziletli bireyin ayırt edici özellikleridir (2018b: 21). Bu yaklaşım, Tûsî'nin insan nefsindeki kuvvelerin dengelenmesi ilkesinin erken bir izdüşümü olarak okunabilir (Tûsî 2021: 132). Tûsî, bu dengeyi felsefî bir çerçeveye yerleştirirken, İbnü'l-Mukaffa'ın pratik ahlâk vurgusu onun sistemine ahlâkî bir öncül sunar.

Benzer şekilde İbnü'l-Mukaffa'ın yöneticiyi halkın ahlâkı terbiyesinden sorumlu bir figür olarak tanımlaması, Tûsî'nin siyaset anlayışında daha sistematik bir biçimde karşımıza çıkar. Her iki düşünürde de siyaset, bireyde başlayan ahlâkî terbiyenin toplumsal düzeyde kurumsallaşmış biçimidir. Yönetici, yalnızca düzeni sağlamakla değil; erdemli davranışı temsil etmekle de yükümlüdür (Tûsî 2021: 257).

Sonuç olarak Nasîrüddîn Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsirî*'si, klasik felsefi miras ile İslam ahlâk geleneğini bütünleştiren kapsamlı bir sistem sunar. Bu sistemin özgün yönlerinden biri, ahlâkî temsil ve nasihat kültürünü soyut felsefi ilkelerle başarıyla kaynaştırmış olmasıdır. Bu yönüyle Tûsî, İbnü'l-Mukaffa'ın başlattığı birey–ahlâk–siyaset bütünlüğünü daha yüksek bir teorik düzleme taşıyan düşünürlerden biri olarak değerlendirilebilir.

2.3. Celâleddîn Devvânî ve Ahlâk-ı Celâlî'de Edebin Metafizikleşmesi

XVI. yüzyılın önemli ahlâk düşünürlerinden biri olan Celâleddîn Devvânî (ö. 1567), *Ahlâk-ı Celâlî* adlı eserinde ahlâkı, Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsirî*'sinde olduğu gibi üç düzlemde ele alır: bireysel terbiye, aile düzeni ve siyasal

yönetim. Bununla birlikte Devvânî'nin özgün katkısı, ahlâkı yalnızca toplumsal düzeni sağlayan bir davranış sistemi olarak değil, insan ruhunun ilâhî hakikatle ilişkisini mümkün kılan metafizik bir süreç olarak temellendirmesidir. Ona göre edeb ve fazilet, yalnızca sosyal normlara uyum anlamına gelmez; asıl anlamını, ruhun ilâhî kaynağına yönelmesiyle kazanan manevisi bir arınma sürecinde bulur.

Devvânî'nin ahlâk anlayışı, bireysel olgunluğu kozmik düzenle irtibatlandıran bütüncül bir perspektife sahiptir. İnsan, ilâhî hilâfet göreviyle varlıklar hiyerarşisinde özel bir konuma yerleştirilmiştir (Fahri 2024: 201). Nitekim Devvânî, insanın varlıkların özü ve âlemin hulâsası olduğunu vurgulayarak, onun temel amacını “ilâhî hilâfetin tahakkuku” olarak tanımlar (2020: 27). Bu hilâfetin gerçekleşmesi ise iki yetkinliğe bağlıdır: teorik yetkinliği ifade eden *hikmet-i bâliğa* ve pratik yetkinliği temsil eden *kudret-i fâzıla* (2020: 31). Bu yaklaşım, bir yandan İbn Miskeveyh'in rasyonel ahlâk çizgisini sürdürürken, diğer yandan tasavvufî geleneğin ruhî kemâl anlayışını ahlâk teorisinin merkezine yerleştirir. Böylece ahlâk, yalnızca akli bir disiplin değil; aynı zamanda manevi bir yükseliş süreci hâline gelir.

Bu metafizik yönelim, İslam ahlâk düşüncesinde daha erken dönemlerde şekillenmeye başlayan bir çizginin devamı olarak okunabilir. İbnü'l-Mukaffa'ta da erdem, salt dünyevi fayda ile değil; hikmetle, yani bilginin doğru amaç doğrultusunda kullanılmasıyla ilişkilendirilir. Onun *el-Edebü's-Sağîr*'de hikmeti uhrevi kurtuluşla ilişkilendiren ifadeleri (2018b: 34), ahlâkın yalnızca toplumsal düzeni değil, insanın nihai kaderini de ilgilendiren bir alan olarak kavrandığını gösterir. Bu bağlamda Devvânî ile İbnü'l-Mukaffa' arasında tarihsel bir mesafe bulunsa da, ahlâkî erdem hem dünyevi hem de aşkın bir düzlemde temellendirilmesi bakımından belirgin bir düşünsel süreklilik kurulabilir.

2.3.1. Ahlâkî Davranışın Erdemli Ruh ile İlişkilendirilmesi

Devvânî'de ahlâk, ne yalnızca alışkanlıkların toplamı ne de dışa yansıyan toplumsal davranışlar bütünü olarak görülür. Ahlâkî tutum, ruhun *celâl* (yücelik ve ululuk) sıfatıyla kurduğu ilişkiyle anlam kazanır. İnsanın bu yüceliğe erişmesi, nefsin kötü eğilimlerinden arındırılması ve aklın rehberliğinde dengelenmesiyle mümkündür. Devvânî'ye göre insan, şehvet ve öfkeyi aklın emrine verdiği ve akli yetkinliğe ulaştığında, varlık mertebesi bakımından meleklerin dahi üzerine çıkabilir (2020: 30). Bu anlayış, ahlâkı metafizik bir arınma süreci olarak kavramsallaştırır.

Devvânî, ahlâki kemalin yalnızca teorik bilgiyle elde edilemeyeceğini özellikle vurgular (2020: 32). İlim, ahlâk için zorunlu olmakla birlikte yeterli değildir; ilmin amel ile tamamlanması gerekir. Ona göre amel olmadan ilim, insanı kemâle değil, aksine fesada sürükleyebilir. Bu nedenle nefsi kötü ahlâktan arındırmak, hikemi ilimleri öğrenmenin ön koşuludur (2020: 36). Devvânî'nin bu yaklaşımı, ahlâkın hem epistemik hem de pratik boyutlarını birlikte ele alan bir anlayışı yansıtır.

Devvânî ahlâk sistemini dört temel erdem etrafında kurar: hikmet, cesaret, iffet ve adalet. Bu erdemler arasında adalet özel bir konuma sahiptir. Aristotelesçi çizgiyi takip eden Devvânî, adaleti tek başına bir erdem olarak değil, diğer tüm erdemleri kuşatan bütüncül bir ilke olarak tanımlar. Ona göre adalet, hikmet, cesaret ve iffetin uyum içinde birleşmesiyle ortaya çıkar (2020: 53). Bu birlik sağlanmadığında, bireyin ne kendisini ne de başkalarını adaletle yönetmesi mümkün değildir. Nitekim Devvânî, kendi nefsinin ıslah edemeyen bir kimsenin aileyi, toplumu ya da devleti adaletle yönetemeyeceğini vurgular (2020: 94-95). Böylece ahlâki düzen, bireyden başlayarak toplumsal ve siyasal düzleme doğru genişleyen hiyerarşik bir yapı içinde kavranır.

2.3.2. Devvânî ile İbnü'l-Mukaffa' Arasında Ahlâkî Süreklilik

Celâleddin Devvânî ile İbnü'l-Mukaffa', farklı tarihsel bağlamlarda ve farklı düşünsel gelenekler içinde eser vermiş olmalarına rağmen, ahlâk anlayışlarının temelinde dikkat çekici ortaklıklar bulunur. Her iki düşünür de ahlâki yalnızca dışsal kurallara indirgemez; onu bireyin iç dünyası, nefis terbiyesi ve insanın özünü ilişkilendirir. İbnü'l-Mukaffa', ahlâki tutumu sabır, ölçülülük ve öfke kontrolü gibi davranışsal ilkeler üzerinden ele alarak, ahlâki içsel bir düzen olarak tasavvur eder. Devvânî ise bu yaklaşımı metafizik bir zemine taşır ve ahlâki ruhun ilâhî hakikatle uyum hâline gelmesi olarak yorumlar.

Her iki müellifte de hikmet, salt teorik bilgi değil; amel ile birleştiğinde fazilet doğuran bir yetkinliktir. İbnü'l-Mukaffa'ta hikmet, erdemli davranışla anlam kazanırken; Devvânî'de hikmet, nefsin arınmasıyla birlikte insanı ilâhî düzene yaklaştıran bir ilke hâline gelir. Ayrıca her iki düşünür de ahlâki düzeni yalnızca bireysel kurtuluş açısından değil, toplumsal düzen ve siyasal istikrar açısından da vazgeçilmez görür. Adaletli yönetim, doğru sözlülük ve basiret, hem İbnü'l-Mukaffa'ta hem de Devvânî'de siyasal meşruiyetin ahlâki temelleri arasında yer alır.

Bu çerçevede Devvânî, ahlâkı metafizik bir kemâle yönelme olarak kavramsallaştırırken; İbnü'l-Mukaffa' ahlâkı yaşanmış hayatın ve siyasal hikmetin içinde inşa eder. Ancak her ikisi de erdemli insanı, nefesine hâkim, ölçülü, hikmet sahibi ve toplumsal sorumluluk taşıyan bir şahsiyet olarak tanımlar. Bu ortak zemin, İslam ahlâk düşüncesinde hikmet geleneği ile edeb geleneği arasındaki tarihsel sürekliliği açık biçimde ortaya koymaktadır.

Sonuç

Bu çalışma, İbnü'l-Mukaffa'ın ahlâk düşüncesinin yalnızca erken Abbâsî döneminin siyasal ve kültürel ihtiyaçlarına cevap veren pragmatik bir söylem olup olmadığı; yoksa İslam ahlâk düşüncesinin sonraki teorik inşasında kurucu bir rol oynayıp oynamadığı sorusundan hareketle kaleme alınmıştır. Metin merkezli ve karşılaştırmalı analiz sonucunda ulaşılan temel bulgu, İbnü'l-Mukaffa'ın ahlâk anlayışının, dönemsel bir nasihat literatürüyle sınırlı olmadığı; aksine bireysel fazilet, toplumsal düzen ve siyasal meşruiyet arasında kurduğu bütüncül ilişkiyle İslam ahlâk düşüncesinde kalıcı bir kavramsal zemin oluşturduğudur.

Çalışmada gösterildiği üzere, İbnü'l-Mukaffa' ahlâkı yalnızca bireyin iç dünyasını düzenleyen bir erdem alanı olarak değil, siyasal otoritenin meşruiyetini ve toplumsal istikrarı mümkün kılan kurucu bir ilke olarak ele almıştır. *Kelîle ve Dimne*'deki alegorik anlatımlar, ahlâkî öğretiyi dolaylı ve temsilî bir dille aktarırken; *el-Edebü'l-Kebîr* ve *el-Edebü's-Sağîr* gibi eserler, bu öğretiyi daha doğrudan, pragmatik ve kamusal bir çerçeveye taşımıştır. Bu durum, İbnü'l-Mukaffa'ın ahlâk anlayışında bireysel fazilet ile siyasal erdem arasında birbirinden kopuk değil, karşılıklı olarak birbirini besleyen alanlar olarak tasarlandığını ortaya koymaktadır.

Araştırmanın ikinci temel sorusu, İbnü'l-Mukaffa'ın düşüncesinin sonraki İslam ahlâk filozofları üzerindeki etkisinin mahiyetine ilişkindir. Bu bağlamda yapılan karşılaştırmalar, İbnü'l-Mukaffa'ın etkisinin yalnızca belirli kavramların (hikmet, adalet, ölçülülük, fazilet) aktarımıyla sınırlı olmadığını; aynı zamanda ahlâkın ele alınış biçimini belirleyen yöntemsel bir süreklilik oluşturduğunu göstermiştir. İbn Miskeveyh'te nasihat dilinin rasyonel ve psikolojik bir sistematığe dönüştürülmesi; Tûsî'de birey-aile-devlet üçlüsünün ahlâkî bir hiyerarşi içinde yapılandırılması; Devvânî'de ise edebin metafizik bir kemâl süreci olarak kavramsallaştırılması, bu sürekliliğin farklı düzlemlerde yeniden üretildiğini ortaya koymaktadır. Böylece İbnü'l-Mukaffa', nasihat geleneği ile felsefi ahlâk arasında geçiş mümkün kılan bir eşik figür olarak belirginleşmektedir.

Bu çalışmanın özgün katkısı, İbnü'l-Mukaffa'ı yalnızca “tercüman” ya da “edebiyatçı” kimliğiyle değil; ahlâkî söylemi siyasal düzenle ilişkilendiren kurucu bir düşünür olarak ele almasıdır. Çalışmada savunulan temel tez, İbnü'l-Mukaffa'ın ahlâk anlayışının, İslam ahlâk felsefesinin daha sonraki sistematik yapılarına teorik öncüller sunduğu; özellikle bireysel nefis terbiyesi ile siyasal meşruiyet arasındaki ilişkinin erken ve bilinçli bir formülasyonunu gerçekleştirdiğidir. Bu yönüyle onun düşüncesi, İslam ahlâk tarihinde yalnızca bir başlangıç noktası değil, süreklilik üreten bir referans çerçevesi olarak değerlendirilmelidir.

Son olarak bu çalışma, İbnü'l-Mukaffa'ın ahlâk anlayışının, farklı kültürel mirasların (Zerdüşti etik, Hint nasihat geleneği, Yunan hikmet anlayışı) İslamî bağlamda dönüştürülerek nasıl bütüncül bir etik söyleme dönüştürüldüğünü göstermektedir. Bu sentez, ahlâkî soyut normlardan ibaret bir disiplin olmaktan çıkarıp, yaşanmış hayatın, siyasal sorumluluğun ve ruhî kemâlin ortak zemini hâline getirmiştir. Dolayısıyla İbnü'l-Mukaffa', İslam ahlâk düşüncesinde yalnızca taşıyıcı değil; dönüştürücü, kurucu ve yön verici bir figür olarak yeniden değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- Ardâvîrâf (2019). *Ardâvîrâfnâme*, Çev. Nimet Yıldırım, İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Arjomand, Said Amir (2011). “Legitimacy and Political Organisation: Caliphs, Kings and Regimes”, *The New Cambridge History of Islam: Islamic Cultures and Societies to the End of the Eighteenth Century* 4. Ed. Robert Irwin, Cambridge University Press, s. 225-273.
- Avesta: Zerdüştlere Kutsal Kitabı* (2024). Çev. Oraner Berktuğ, Ankara: Dorlion Yayınları.
- Beydeba (2008). *Kelile ve Dimne*, Haz. Hasan Selim Hacıoğlu, İstanbul: İskele Yayınları.
- Boyce, Mary (1979). *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*, London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Brun, Jean (2003). *Stoa Felsefesi*, Çev. Medar Atıcı, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Chokr, Melhem (2002). İslâm'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar, Çev. Ayşe Meral, İstanbul: Anka Yayınları.
- Daryae, Touraj (2009). *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, New York: I.B.Tauris & Co Ltd.
- Devvânî, Celâleddîn (2020). *Ahlâk-ı Celâlî*, Çev. Ejder Okumuş, Ankara: Fecr Yayınları.
- el-Cabirî, Muhammed Âbid (2019). *Arap Ahlaki Aklı*, Çev. Muhammet Çelik, İstanbul: Mana Yayınları.
- el-Endelüsî, Said (2014). *Tabakâtü'l-Ümem (Milletlerin Bilim Tarihi)*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- en-Nedîm, Muhammed b. İshâk (2017). *El-Fihrist*, Ed. Mehmet Yolcu, Çev. Mehmet Yolcu, vd, İstanbul: Çıra Yayınları.
- Fahri, Macid (2024). İslam Ahlak Teorileri, Çev. Muammer İskenderoğlu ve Atilla Arkan, İstanbul: Litera Kitap.
- İbn Miskeveyh (2022). *Ahlâk Eğitimi (Tehzîbü'l-Ahlâk)*, Çev. Abdulkadir Şener, vd, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- İbn Miskeveyh (1907). *el-Fevzül-Asğâr*, Mısır: Matba'at al-Sa'âdah.
- İbn Miskeveyh (1952). *el-Hikmetü'l-Hâlîde*, Neşr. Abdurrahman Bedevî, Kahire: Mektebet el-Nahdat el-Mısriyye.
- İbn Miskeveyh (1905). *Tehzib el-Ahlâk*, Kahire: Matba'at Wâlidat 'Abbâs Bâshâ al-Awwal.
- İbnü'l-Mukaffa' (2018a). "El-Edebu'l-Kebîr", İslâm Siyaset Üslûbu, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 50-95.
- İbnü'l-Mukaffa' (2018b). "El-Edebü's-Sagîr", İslâm Siyaset Üslûbu, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 17-47.
- İbnü'l-Mukaffa' (2018c). "Ed-Dürretü'l-Yetîme/Hikem", İslâm Siyaset Üslûbu, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 123-132.

- Karaismailoğlu, Adnan (2022). “Kelîle ve Dimne”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 25, Ankara: TDV Yayınları, s. 210-212.
- Kristo-Nagy, Istvan T (2009). “Reason, Religion and Power Ibn al-Muqaffa”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 62/3, s. 285-301.
- Kutluer, İlhan (2000). “İbnü'l-Mukaffa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 21, İstanbul: TDV Yayınları, s. 134-137.
- Marlow, Louise (2013). “Among Kings and Sages: Greek and Indian Wisdom in an Arabic Mirror for Princes”, *Arabica* 1/2, s. 1-57.
- Nasr, Seyyid Hüseyin (1988). *İslam'da Düşünce ve Hayat*, Çev. Fatih Tatlılıoğlu, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Seneca, Lucius Annaeus (2020). *Ahlak Mektupları*, Çev. Türkân Uzel, İstanbul: Jaguar Yayınları.
- Tûsî, Nasîrüddin (1923). *Risâlat bakâ el-nefs be'de fanâ el-jasad*, Kahire: Maţba'at Ra'masîs.
- Tûsî, Nasîrüddin (2021). *Ahlâk-ı Nâsırî*, Çev. Anar Gafarov ve Zaur Şükürov, İstanbul: Litera Yayınları.
- Vishnuşarman (2025). *Pançatantra (Beş Kitap)*, Çev. H. Derya Can, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Zakherî, Ali (1997). *İbn Miskeveyh'in Ahlak Felsefesi*, İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları.

